

Politeja

nr 5(74), 2021, s. 125-143

<https://doi.org/10.12797/Politeja.18.2021.74.08>

Licencja: CC BY-NC-ND 4.0

Małgorzata Maria FIJAŁ

Uniwersytet Jagielloński

fijalmałgorzata@gmail.com

BOLZANO: MIASTO DWÓCH NARODÓW, DWÓCH DYKTATUR I WSPÓLNEGO, TRUDNEGO DZIEDZICTWA

ABSTRACT **Bolzano: A City of Two Nations, Two Dictatorships and a Common, Difficult Heritage**

This paper analyses the case of Bolzano as a border city situated between Italy and Austria that had to deal with the unresolved issue of “difficult history” and “difficult heritage” after World War II. A particular emphasis is placed on the fascist Victory Monument as a symbol of the antagonism between the Italian and German-speaking population of the city, and the exhibition “BZ ‘18-‘45: One Monument, One City, Two Dictatorships” as an example of dealing with “difficult heritage”.

Keywords: Bolzano, border city, difficult history, difficult heritage, Italian cultural heritage

Słowa kluczowe: Bolzano, miasto pogranicza, trudna historia, trudne dziedzictwo, włoskie dziedzictwo kulturowe

Będąc stolicą Południowego Tyrolu¹, leżąc na pograniczu Włoch i Austrii Bolzano jest miastem, w którym zróżnicowanie – zarówno historyczne, etniczne, narodowościowe, jak i językowe – przybiera wielorakie formy i przejawia się na wielu różnych poziomach. Na jego przykładzie możemy zobaczyć nie tylko złożoność krajobrazu pogranicza tego regionu, gdzie kultura tyrolska spotyka się z „włoską emigracją” z głębi Półwyspu Apenińskiego², ale też jego wieloaspektowość historyczno-polityczną³. Przyłączona do Włoch w 1919 roku na mocy traktatu pokojowego w Saint-Germain, będąca obecnie najbardziej wysuniętą na północ prowincją kraju, Provincia Autonoma di Bolzano, należy bowiem do miejsc pogranicznych w zachodniej Europie, które doświadczyło nie tylko dyktatury faszystowskiej (1922-1943), ale również niemieckiego nazizmu (1943-1945). W konsekwencji po II wojnie światowej miasto musiało zmierzyć się z nierozliczoną „trudną historią”, wpisującą się w skonceptualizowane przez brytyjską antropolog kultury Sharon Macdonald pojęcie „trudnego dziedzictwa” oraz związanej z nim pamięci⁴. Miejsca pamięci w przestrzeni publicznej będące spuścizną okresu dyktatur, świadectwem zbrodni i cierpień mają bez wątpienia ogromny wymiar symboliczny. Jednocześnie budzą skrajne emocje oraz silne reakcje polemiczne.

W powojennym Bolzano przykładem „trudnego dziedzictwa” – zdefiniowanego przez antropolożki Magdalenę Banaszkiewicz oraz Sabinę Owsianowską jako *spuścizna, której społeczność wolalaby nie dziedziczyć i wymazać z pamięci*⁵ – a zarazem symbolem szczególnego antagonizmu pomiędzy ludnością włoską i niemieckojęzyczną był wzniesiony w latach 1926-1928 Pomnik Zwycięstwa (wł. *Monumento alla Vittoria*, niem. *Siegedenkmal*). Odsłonięty w 1928 roku monument, w formie łuku triumfalnego jako

¹ Tyrol Południowy albo Górna Adyga (niem. Südtirol, wł. Alto Adige) jest historyczną częścią Tyrolu położoną na południe od głównej granicy Alp, zamieszkaną przez ludność tyrolską, włoską i ladińską. Historycznie odpowiada terytorium Autonomicznej Prowincji Bolzano-Górna Adyga (niem. Bozen-Südtirol, wł. Bolzano-Alto Adige).

² G. Piovene, *Podróż po Włoszech*, przeł. Z. Ernstowa, Warszawa 1977, s. 5-6. Za: K. Golemo, *Trydent-Górna Adyga. Problemy i wyzwania pogranicza włosko-germańskiego*, [w:] K. Golemo, A. Małek, *Włochy. Mozaika kultur*, Kraków 2019, s. 106-107.

³ Pogranicze, zgodnie z definicją białostockiego socjologa Andrzeja Sadowskiego, jest kategorią służącą do określenia obszaru wyznaczonego poprzez szczególny związek z terytorium pozostających ze sobą w trwałych kontaktach przedstawicieli dwóch lub więcej zbiorowości etniczno-kulturowych wyposażonych w tożsamość. Zob. A. Sadowski, *Pogranicze – pograniczność – tożsamość pograniczna*, [w:] „Pogranicze. Studia Społeczne”, vol. 14, numer specjalny, red. H. Bojar, D. Wojakowski, A. Sadowski, Białystok 2008, s. 23-24.

⁴ Szerzej na temat problematyki trudnego, materialnego dziedzictwa reżimów totalitarnych zob. S. Macdonald, *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*, Abingdon 2009; też, *Is „Difficult Heritage” Still „Difficult”? Why Public Acknowledgement of Past Perpetration May No Longer Be So Unsettling to Collective Identities*, „Museum International” 2015, nr 67. Por. G.J. Ashworth, *From History to Heritage, From Heritage to Identity, in Search of Concepts and Models*, [w:] *Building a New Heritage: Tourism, Culture and Identity in the New Europe*, red. G.J. Ashworth, P.J. Larkham, London 1994; M. Banaszkiewicz, S. Owsianowska, *Trudne dziedzictwo a turystyka. O dysonansie dziedzictwa kulturowego*, „Turystyka Kulturowa” 2015, nr 11.

⁵ M. Banaszkiewicz, S. Owsianowska, *Trudne dziedzictwo...*, s. 13.

pamiątka zajęcia przez Włochy po zakończeniu I wojny światowej odebranego Austrii Południowego Tyrolu, od początku powstania wzbudzał kontrowersje oraz ukazywał szereg sprzeczności i napięć. Dlatego warto się zastanowić, czy Bolzano i jego dziedzictwo stanowią nadal symbol narodowego konfliktu, czy można odnaleźć tam przestrzeń porozumienia wyzbytą kontekstu historycznego.

Na pojawienie się rozwiązania sporu w Południowym Tyrolu wydaje się wskazywać otwarta w lipcu 2014 roku wystawa dokumentalna pt. „BZ ‘18-‘45. Jeden pomnik, jedno miasto, dwie dyktatury”⁶. Należy podkreślić, że Bolzano jako pierwsze miasto we Włoszech podjęło próbę zaprezentowania historii dyfuzji dwóch XX-wiecznych dyktatur, ich spuścizny oraz wpływu na lokalną społeczność. Ekspozycja umieszczona w podziemiach Pomnika Zwycięstwa stanowi próbę przyjrzenia się okresowi międzywojennemu z perspektywy nie tylko regionalnej, ale również w szerszym, międzynarodowym kontekście. Rozwiązanie to pokazuje, że kontrowersyjne miejsca pamięci mogą zostać wpisane w demokratyczny kontekst współczesnego dziedzictwa kulturowego Europy. Potwierdza to chociażby fakt przyznania wystawie w 2016 roku specjalnego wyróżnienia (*Special Commendation*) w ramach prestiżowej nagrody EMYA (European Museum of the Year Award), przyznawanej corocznie przez Europejskie Forum Muzealne (EMF) pod auspicjami Rady Europy⁷.

Celem niniejszego artykułu jest próba historycznej analizy przypadku Bolzano jako miasta pogranicza, ze szczególnym uwzględnieniem Pomnika Zwycięstwa jako symbolu waśni pomiędzy włoską a niemieckojęzyczną społecznością miasta oraz zlokalizowanej w nim wystawy „BZ ‘18-‘45” jako przykładu radzenia sobie z „trudnym dziedzictwem”. Realizacja założonego celu przeprowadzona została metodą historyczną (na podstawie dostępnej literatury naukowej oraz źródeł internetowych) z zastosowaniem elementów badań jakościowych i uwzględnieniem opinii mieszkańców miasta zamieszczonych w serwisie internetowym TripAdvisor⁸. W artykule podjęto również próbę wykazania, że włączanie elementów edukacyjnych w proces interpretacji dziedzictwa stanowi rozwiązanie, które ułatwia dostrzeżenie ambiwalencji wynikających z trudnej historii i tym samym przyczynia się do jego pogłębionego rozumienia, a w konsekwencji także

⁶ *BZ ‘18-‘45 Un monumento Una città Due dittature. Un percorso espositivo nel Monumento alla Vittoria*, Bolzano 2014, [online] <https://www.monumentoallavittoria.com>, 2 VIII 2021.

⁷ *Premio europeo per il Monumento*, „Alto Adige” 2016, 13 IV, [online] <https://www.altoadige.it/cultura-e-spettacoli/premio-europeo-per-il-monumento-1.222042>, 2 VIII 2021; *Premio Museo Europeo 2016. Menzione speciale della giuria al percorso espositivo nel Monumento alla Vittoria*, [online] http://www.comune.bolzano.it/stampa_context.jsp?ID_LINK=426&area=295&id_context=28885&COL0008=36, 2 VIII 2021.

⁸ Spośród 213 opinii dotyczących zarówno wystawy, jak i samego pomnika analizie poddano tylko te (45) opublikowane przez osoby z przypisaną lokalizacją miasta Bolzano, z pełną świadomością ograniczeń, jakie to podejście ze sobą niesie, tj. braku wiarygodności i obiektywności opinii. Źródło to potraktowane jest jako uzupełnienie badań. Zob. *BZ “18-‘45: Un monumento, una città, due dittature*, [online] https://www.tripadvisor.it/Attraction_Review-g187857-d12539239-Reviews-, 25 IX 2021; *Monumento Alla Vittoria*, [online] https://www.tripadvisor.it/Attraction_Review-g187857-d3206727-Reviews-or10-Monumento_alla_Vittoria-Bolzano_Province_of_South_Tyrol_Trentino_Alto_Adige.html, 25 IX 2021.

do akceptacji. Projekty edukacyjne, których celem jest interpretacja dziedzictwa (szczególnie trudnego), jak zauważyła Magdalena Banaszkiewicz, stanowią bowiem podstawę tworzenia przestrzeni dialogu opartego na rozumieniu tego, jak złożona jest otaczająca rzeczywistość⁹.

ZARYS HISTORYCZNY

Zróznicowany pod względem narodowościowym, najbardziej wysunięty na północ region Włoch, Trydent-Górna Adyga, w którego skład wchodzi obecnie dwie autonomiczne prowincje: 1) Prowincja Autonomiczna Trydentu oraz 2) Prowincja Autonomiczna Bolzano, przed I wojną światową należał jako część hrabstwa Tyrolu do Austro-Węgier¹⁰. Obie prowincje dopiero na mocy traktatu pokojowego w Saint-Germain w 1919 roku stały się częścią państwa włoskiego. Należy podkreślić, że w regionie dominowała wówczas ludność niemieckojęzyczna oraz ladińska¹¹. Jak zauważyła Karolina Golemo, obszar ten został włączony do Włoch bez poznania woli zamieszkujących go obywateli¹². Historyczny Tyrol, stanowiący pewną całość, został wskutek powojennych podziałów terytorialnych rozbity na cztery części, tj. pozostała w Austrii część północną i wschodnią oraz przyłączoną do ówczesnego Królestwa Włoch część południową, a także Trydent.

Zmianom przynależności państwowej tej prowincji towarzyszyły migracje, przynosząc zjawisko zmniejszania się liczby mieszkańców pochodzenia niemieckiego, a zarazem zwiększania populacji włoskiej¹³. Początkowo państwo włoskie prowadziło względnie liberalną politykę narodowościową, nie naruszając praw mniejszości w dziedzinie oświaty i kultury. Co więcej, ówczesna polityka władz włoskich skutkowała rosnącym zaangażowaniem ludności niemieckojęzycznej w życie społeczno-polityczne¹⁴.

Sytuacja ludności niemieckojęzycznej uległa radykalnemu pogorszeniu z chwilą dojścia do władzy faszystów w 1922 roku i rozpoczęciem nacjonalistycznego procesu likwidacji kulturowej odrębności i samorządności Południowego Tyrolu. Faszystowski

⁹ M. Banaszkiewicz, Z. Semik, *Schrony w Nowej Hucie jako kłopotliwe dziedzictwo: pomiędzy edukacją a dziedzictwem*, „Turyzm” 2019, t. 29 nr 1, s. 13.

¹⁰ Szczegółowo o regionie Trydent-Górna Adyga zob. K. Golemo, *Trydent-Górna Adyga. Problemy i wyzwania...* oraz K. Golemo, *Trydent-Górna Adyga – alpejski świat na styku kultury łacińskiej i germańskiej*, [w:] *Włochy wielokulturowe. Regionalizmy – mniejszości – migracje*, red. K. Golemo, Kraków 2013.

¹¹ W 1910 roku w Południowym Tyrolu populacja niemieckojęzyczna liczyła 223 913 osób, czyli 89% populacji, ladińska 9429 – 3,8%, a włoskojęzyczna 7339 – 2,9%. Zob. Istituto provinciale di statistica ASTAT, [online] <https://astat.provincia.bz.it/default.asp>, 2 VII 2021.

¹² K. Golemo, *Trydent-Górna Adyga. Problemy i wyzwania...*, s. 96-97.

¹³ W 1921 roku wskaźnik ludności niemieckojęzycznej w porównaniu z wcześniejszą dekadą obniżył się do około 75%, natomiast Włochów wzrósł do około 12%. Liczba ludności ladińskiej nie uległa istotnym wahaniom. Zob. J. Fałowski, *Charakterystyka aktywności politycznej mniejszości niemieckojęzycznej we Włoszech*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2006, nr 2, s. 254.

¹⁴ *Tamże*.

program italianizacji Górnej Adygi przewidywał m.in. obowiązywanie języka włoskiego w urzędach oraz sądownictwie, zmianę nazw niemieckich miejscowości, a także nazwisk na brzmienie włoskie, likwidację lokalnych ciał samorządowych czy zniesienie mniejszościowego szkolnictwa oraz niemieckiej prasy¹⁵. Jednocześnie potęgował się napływ ludności włoskiej z głębi kraju, z czasem zmieniając proporcje demograficzne regionu. Należy podkreślić, że procesy migracyjne mnożyły konflikty społeczne o charakterze narodowościowym, a dyskryminacyjna, nacjonalistyczna polityka Włoch faszystowskich skutkowałą pobudzeniem nastrojów prohitlerowskich wśród części mieszkańców Południowego Tyrolu. Dlatego też dojście Hitlera do władzy w 1933 roku ożywiło nadzieje ludności niemieckiej na poprawę sytuacji, zwłaszcza w obliczu aneksji w 1938 roku terytorium państwowego Federalnego Państwa Austriackiego przez Rzeszę Niemiecką. Zgoda włoska na anszlus łączyła się jednak z pozostawieniem Południowego Tyrolu we Włoszech¹⁶. W rezultacie w czerwcu 1939 roku doszło do zawarcia kompromisowej umowy na podstawie zasady rasistowskiej biopolityki, tzw. opcji dla Południowego Tyrolu (wł. *Opzioni in Alto Adige*, niem. *Option in Südtirol*), w ramach której przyznający się do niemieckich korzeni mieszkańcy mogli dokonać wyboru: albo emigrować do Rzeszy (której częścią od 1938 roku stała się Austria), albo pozostać w faszystowskich Włoszech i zostać poddanym przymusowej integracji z włoską kulturą, tracąc tym samym język i lokalne dziedzictwo. Sytuacja ta spowodowała głębokie podziały wśród społeczeństwa, a także zapaść gospodarczą, bowiem ponad 80% Tyrolczyków zdecydowało się na emigrację, zyskując tym samym opinię nazistów¹⁷.

Po kapitulacji Włoch oraz upadku reżimu faszystowskiego w 1943 roku, Południowy Tyrol wraz z przyległymi okęgami zamieszkanymi przez społeczność niemieckojęzyczną znalazł się pod hitlerowską okupacją. Przeciwników politycznych umieszczano w obozie koncentracyjnym w Bolzano, trwała także eksterminacja miejscowej ludności żydowskiej¹⁸.

Koniec II wojny światowej nie oznaczał końca sporu o Południowy Tyrol. Problem statusu niemieckojęzycznej ludności Górnej Adygi stał się przyczyną długotrwałego konfliktu włosko-austriacko, którego apogeum miało miejsce w 1961 roku i przejawiało się atakami terrorystycznymi na przedstawicieli państwa włoskiego oraz włoskiej infrastruktury. Włochy i Austria wzmożyły wówczas prowadzone od zakończenia II wojny światowej pertraktacje w sprawie terenów pogranicza, zakończone wejściem w życie

¹⁵ Italianizacja była rządowym zorganizowanym procesem przymusowej kulturowej i etnicznej asymilacji rdzennych mniejszości narodowych mieszkających na byłych terenach Austro-Węgier. Proces italianizacji został przeprowadzony w okresie faszyzmu, w latach 1922-1943. Zob. P. Sternalni, *Mono-kulturowość Włoch w okresie faszyzmu. Italianizacja mniejszości narodowych i ustawodawstwo rasowe*, [w:] *Włochy wielokulturowe...*

¹⁶ J. Fałowski, *Charakterystyka aktywności...*, s. 255.

¹⁷ A. Machcewicz, *Rodacy, w czasie narciarskich wypraw w Alpy odwiedźcie Bolzano. Faszyzm rywalizował tu z nazizmem*, „Gazeta Wyborcza” 2019, 28 X, [online] <https://wyborcza.pl/alehistoria/7,162654,25342314,rodacy-w-czasie-narciarskich-wypraw-w-alpy-odwiedzcie.html?disableRedirects=true>, 15 V 2021.

¹⁸ J. Fałowski, *Charakterystyka aktywności...*, s. 255.

w styczniu 1972 roku Drugiego Statutu Autonomicznego dla prowincji Bolzano i Trydentu, w ramach regionu Trydent-Górna Adyga¹⁹. Autonomia prowincji usankcjonowana została następnie przez układ zatwierdzony na forum międzynarodowym w 1992 roku. Odtąd symbolicznie datuje się zakończenie sporu o Południowy Tyrol²⁰. Kolejna nowelizacja konstytucji włoskiej w 2001 roku umocniła dodatkowo autonomię regionu²¹. Zagwarantowano również proporcjonalny udział mniejszości w sprawowaniu funkcji urzędniczych. W prowincji Bolzano, zamieszkiwanej także przez społeczność Ladyńczyków, do dwóch urzędowych języków (włoskiego i niemieckiego) dochodzi również język ladyński. Obecnie Południowy Tyrol dzięki swym walorom turystycznym, rekreacyjnym, uzdrowskiowym oraz subsydiom zewnętrznym jest jedną z najbogatszych części Włoch²².

FASZYSTOWSKIE DZIEDZICTWO (MATERIALNE) BOLZANO

W okresie międzywojennym rządy faszystowskie w Bolzano charakteryzowały się nie tylko intensywnym zasiedlaniem regionu dziesiątkami tysięcy Włochów przybyłych z głębi kraju oraz italianizacją lokalnej społeczności, ale także zaznaczyły swoje wpływy w kulturze i zabudowie miasta, zmieniając jego architekturę. W zamyśle Mussoliniego stolica przyłączonego po I wojnie światowej do Włoch Południowego Tyrolu z biegiem czasu miała zostać przebudowana na wzorcowe włoskie miasto faszystowskie. Większość ulic i placów starego Bolzano powstała bowiem w XIX wieku i wykazywała typowe elementy bawarskiego baroku, podkreślając niemiecki (habsburski) charakter miasta. Jeszcze przed wybuchem II wojny światowej, w 1938 roku, ówczesny minister spraw zagranicznych (i zarazem zięć Mussoliniego) Galeazzo Ciano z dumą ogłosił, że *wygląd miasta zmienił się z nordyckiego na śródziemnomorski (...), dodając, że za dziesięć lat trudno będzie rozpoznać stare Bozen w nowym Bolzano*²³.

¹⁹ Po zakończeniu II wojny światowej doszło do porozumienia na linii Austria-Włochy, podpisanego w Paryżu 5 października 1946 roku przez ministrów spraw zagranicznych obu państw, Karla Grubera i Alcide de Gasperiego. Włochy zobowiązały się przyznać mniejszości niemieckiej szerokie uprawnienia oraz anulować dyskryminujące przepisy faszystowskie. Zapisy o autonomii dla tego obszaru znalazły się też we włoskiej konstytucji z 1948 roku, w której zawarto zasadę regionalizacji włoskiego państwa. Należy jednak zaznaczyć, że decyzja o powołaniu jednego regionu autonomicznego, Trydentu-Górnej Adygi (obejmującego zarówno Trydent, jak i Górną Adygę), nie oznaczała autonomii dla prowincji Bolzano. Jak podkreśliła Karolina Golemo, w nowo stworzonym regionie Południowi Tyrolczycy stali się mniejszością w stosunku do Włochów, natomiast w samej prowincji Bolzano stanowili i stanowią przeważającą większość. Zob. K. Golemo, *Trydent-Górna Adyga. Problemy i wyzwania...*, s. 101.

²⁰ *Lo Statuto*, Amministrazione Provincia Bolzano, [online] <https://www.provincia.bz.it/politica-diritto-relazioni-estere/autonomia/statuto.asp>, 12 VIII 2021.

²¹ Zob. strona internetowa Autonomicznego Regionu Trydentu-Górnej Adygi, [online] <http://www.regione.taa.it/>, 12 VIII 2021.

²² <https://astat.provincia.bz.it/it/default.asp>, 12 VIII 2021.

²³ Bozen to niemiecka nazwa miasta. H. Hökerberg, *The Monument to Victory in Bolzano: Desacralisation of a Fascist Relic*, „International Journal of Heritage Studies” 2017, vol. 23, no. 3, s. 765.

Architekturę okresu faszyzmu w mieście widać najwyraźniej po drugiej stronie najstarszego zachowanego nad Talferą mostu, Ponte Talvera (Talferbrücke). Bezpośrednio przy nim znajdują się dwie wysokie kolumny autorstwa bolzańskiego rzeźbiarza Ignaza Gablonera: jedna z lwem św. Marka, druga z wilczycą kapitoliną, mające demonstrować ówczesną legitymizację włoskiego panowania na pograniczu. Podobnie zaprojektowany jako swego rodzaju łącznik pomiędzy „niemiecką” a „włoską” częścią miasta plac Zwycięstwa (Piazza della Vittoria/Siegesplatz) z typową dla okresu faszyzmu zabudową miał wskazywać triumf Włoch. Na nim w miejscu niedokończonego austriackiego monumentu poświęconego poległym podczas I wojny światowej wzniesiono w latach 1926-1928 Pomnik Zwycięstwa. Z placu wychodzi się na Corso della Libertà/Freiheitsstraße, której budynki nawiązujące do starożytnych arkad i podcieni są utrzymane w stylu modernistycznym. Inny znaczący ślad historii włoskiego faszyzmu w Bolzano stanowi plac Sądowy (Piazza del Tribunale/Gerichtsplatz), na którym znajdują się monumentalny Pałac Sprawiedliwości (Palazzo di Giustizia/Justizpalast) projektu Paola Rossiego de Paoli i Michele Busiriego Viciego. Wraz z modernistycznym budynkiem Casa del Fascio/Casa Littoria (mieszczącym obecnie urząd skarbowy – Palazzo degli Uffici Finanziari/Gebäude der Finanzamter), pokrytym reliefem autorstwa Hansa Piffraidera przedstawiającym duce na koniu w akcie salutu rzymskiego, oraz pobliskim kościołem Chrystusa Króla (Casa di Cristo Re/Christkönigkirche) tworzy coś w rodzaju „trójcy władzy”²⁴. W wyniku pracy architektów zmienione zostały również znajdujące się po drugiej stronie Talfery plac Dominikański (Dominikanerplatz/piazza Domenicani), ulica Sparkassenstraße/via Cassa di Risparmio oraz ulica Museumstraße/via Museo.

Projekty urbanistyczne z okresu faszyzmu przewidywały wyraźny podział Bolzano zarówno na płaszczyźnie przestrzennej, jak i społecznej. Starówka wraz z przyłączoną w 1925 roku do Bolzano gminą Gries-San Quirino/Gries-Quirein miała być przeznaczona dla elit społecznych i politycznych. W blokach przy ulicy Mailandstraße/via Milano, placu Piazza Matteotti/Matteottiplatz i ulicy Turiner-Straße/via Torino mieszkali natomiast uprzywilejowani robotnicy (np. pracownicy kolei). Na peryferiach powstały jednakowoż wielkie dzielnice robotnicze: Rione Littorio i Rione Dux, szerzej znane jako dzielnica Semirurali²⁵. Dzięki wysokim dotacjom sprowadzono do miasta ludność włoską, która dotąd stanowiła tutaj mniejszość. Celem faszystowskich władz był ponadto rozwój infrastruktury społecznej Bolzano. W tym celu wybudowano obiekty sportowe i rekreacyjne, takie jak na przykład obecna Europejska Akademia EURAC, wzniesiona wówczas jako siedziba faszystowskiej organizacji Włoska Młodzież Liktorska, stadion Drusus czy też pływalnię Lido. Obiekty te zachowały się do dzisiaj i są ogólnie dostępne²⁶.

²⁴ *Przykłady architektury epoki faszyzmu. „Włoskie Bolzano” w południowotyrolskiej stolicy*, [online] <https://www.suedtirol.info/pl/regiony/bolzano-bozen-i-okolice/bolzano-bozen/przyklady-architektury-epoki-faszyzmu>, 15 V 2021.

²⁵ *Tamże*.

²⁶ *Tamże*.

Działania podejmowane w celu przebudowy Bolzano należy uznać nie tylko za agresywną dyskryminację ludności niemieckojęzycznej miasta, ale też za kulturową dekonstrukcję austro-niemieckiej tożsamości całego regionu. Dopiero wkroczenie wojsk niemieckich w 1943 roku przerwało dalsze prace. W konsekwencji do realizacji planu całkowitego przekształcenia starej (austriackiej) części miasta nigdy nie doszło.

POMNIK ZWYCIĘSTWA W BOLZANO JAKO SYMBOL ANTAGONIZMU POMIĘDZY LUDNOŚCIĄ WŁOSKĄ I NIEMIECKOJĘZYCZNĄ

Wzniesiony w latach 1926-1928 na osobiste polecenie Benita Mussoliniego według projektu, uznanego przez amerykańskiego historyka Terry'ego Kirka de facto *oficjalnym architektem reżimu*²⁷, Marcella Piacentiniego Pomnik Zwycięstwa, należy uznać za najbardziej spektakularny przykład wykorzystania faszystowskiej ikonografii w Bolzano²⁸. Trzeba zauważyć, iż już sam fakt usytuowania go w miejscu niedokończonego austriackiego monumentu poświęconego poległym podczas I wojny światowej (pomnika Kaiserjägera) było przejawem włoskiej supremacji nad niemieckojęzycznymi mieszkańcami regionu²⁹. Lokalizacja pomnika w nowej, powstającej w czasach reżimu faszystowskiego „włoskiej” części miasta została wybrana strategicznie. Znienawidzony (i kochany) Pomnik Zwycięstwa miał symbolizować starcie pomiędzy „dwoma miastami”³⁰. Wybór lokalizacji na granicy między „włoską” a „niemiecką” częścią miasta jako swego rodzaju łącznik w rzeczywistości natychmiast stał się symboliczno-ideową i kontrowersyjną dychotomią, która w pewnym stopniu obecna jest w mieście do dzisiaj.

Zgodnie z zaleceniami duce powstały w zdobytym, zamieszkanym przez niemieckojęzyczną ludność mieście nowy pomnik nie miał wtapiać się w krajobraz, ale raczej przekazać sens podboju, znak zwycięstwa oraz „imperialny akcent rzymskości”³¹. Zainspirowany zajmującą poczesne miejsce w faszystowskiej ideologii i demagogii architekturą klasyczną, Piacentini zaproponował formę łuku triumfalnego, nadając tym

²⁷ T. Kirk, *The Architecture of Modern Italy. Volume II: Visions of Utopia, 1900 – Present*, New York 2005, s. 85.

²⁸ Pierwotnym pomysłem Mussoliniego było poświęcenie nowego pomnika w Bolzano włoskiemu irredentyście Cesaremu Battistiemu. Jednakże sprzeciw wdowy oraz córki po Battistim na wykorzystanie postaci trydenckiego irredentyisty do celów propagandowych wymusił na duce zmianę przeznaczenia gmachu jako pamiątkę zajęcia przez Włochy po zakończeniu I wojny światowej Południowego Tyrolu.

²⁹ Budowa austriackiego pomnika Kaiserjäger upamiętniającego poległych podczas I wojny światowej została rozpoczęta w 1917 roku. Monument nie został nigdy ukończony i kolejno zburzony 10 lat później, w 1927 roku.

³⁰ V. Calì, *Il monumento alla vittoria di Bolzano. Un caso di continuità fra fascismo e post-fascismo*, [w:] *La Grande Guerra. Esperienza, memoria, immagini*, red. D. Leoni, C. Zadra, Bologna 1986, s. 667; J. Foot, *Italy's Divided Memory*, Basingstoke 2011, s. 16.

³¹ P. Nicoloso, *Architetture per un'identità italiana. Progetti e opere per fare gli italiani fascisti*, Udine 2012, s. 49.

samym obiektowi czytelny wydźwięk polityczny. Ciąg czternastu kolumn składających się z wiązek różg liktorskich z zetkniętym w nie toporem (*fascēs*) podpira masywną atykę, na której spoczywa sarkofag. Na gzymsie pomnika z białego marmuru umieszczono płaskorzeźby twarzy ośmiu żołnierzy i bohaterów Wielkiej Wojny. Frontową część wschodnią ozdobiono natomiast płaskorzeźbą Skrzydłatego Zwycięstwa (*Vittoria alata*) oraz nawiązującą do historii Cesarstwa Rzymskiego łacińską inskrypcją *Hic patriae fines signa hinc ceteros excolimus lingua legibus artibus* („Tutaj są granice ojczyzny, rozstawmy sztandary. Stąd uczyliśmy innych języka, prawa i kultury”). To przesłanie miało być interpretowane jednoznacznie – jako włoska misja cywilizacyjna Tyrolczyków, a także wyższość cywilizacji i kultury łacińskiej nad germańską. Na części zachodniej obiektu znajdują się trzy medaliony autorstwa Pietra Canonica przedstawiające 1) symbolizującego Powietrze „Ikara uczącego się latać” (*Icaro studia il volo delle aquile*), 2) oznaczające Nową Italię „Zwycięskie Włochy” (*L'Italia vittoriosa*), oraz 3) Prometeusza (*Prometeo*) będącego alegorią ognia. Poniżej umieszczony jest napis bezpośrednio odnoszący się do jednej z głównych funkcji pomnika: *In honorem et memoriam fortissimorum virorum qui iustis armis strenue // pugnantes hanc patriam sanguine suo paraverunt itali omnes aer coll*³². Natomiast od strony północnej i południowej wyraźnie wskazano inicjatorów budynku: „VIC. EMAN. III. REGE // A. MCMXXVIII” („Król Wiktor Emanuel III w 1928 r.”) oraz „BEN. MVSSOLINI // ITAL. DVCE A. VI” („Włoski Duce Benito Mussolini w 6 roku [ery faszystowskiej]”)³³. Centralne miejsce wnętrza pomnika zajmuje ołtarz z figurą zmartwychwstałego Chrystusa wykonany przez Libero Andreottiego. W środku umieszczono również popiersia autorstwa Adolfa Wildta irredentystycznych „męczenników”: Cesarego Battistiego, Fabia Filziego i Damiana Chiesy. W podziemiach znajduje się natomiast zaprojektowana jako sanktuarium kultowe krypta ozdobiona dwoma freskami autorstwa Guida Cadorina, przedstawiającymi Strażniczkę Historii (*la custode della Storia*) oraz Strażniczkę Ojczyzny (*la custode della Patria*).

Odsłonięcie obiektu 12 lipca 1928 roku, w rocznicę śmierci trydenckiego irredentyisty³⁴ Cesarego Battistiego, przez króla Wiktora Emanuela III oraz biskupa Trydentu Celestina Endriciego *w otoczeniu gór, które na zawsze powróciły do Włoch* wyraźnie odcisnęło narodowe znaczenie nowego pomnika³⁵. Dla niemieckich mieszkańców miasta stał się natomiast symbolem przymusu i ucisku. Wzniesiony przez faszystów Pomnik Zwycięstwa z wymierzonymi w Austrię wrogimi napisami i symbolami upamiętniał włączenie

³² „Na cześć i ku pamięci niezwykle odważnych ludzi, którzy swoją krwią zdobyli tę ojczyznę i swoją krwią zaciekle walczyli / wzniesiony został za pieniądze zebrane od wszystkich Włochów”.

³³ Napis odnoszący się do Mussoliniego został usunięty po upadku faszyzmu.

³⁴ Irredentyzm włoski był ruchem polityczno-społecznym dążącym do połączenia w jeden organizm państwowy ziem zamieszkiwanych przez podobne grupy etniczne. Irredenta włoska głosiła konieczność zjednoczenia wszystkich ziem zamieszkiwanych przez Włochów, to znaczy przyłączenia do Włoch m.in. Trydentu, Triestu, Istrii i Dalmacji. Ruch irredentystów silnie rozwijał się przed I wojną światową, później połączył się z ruchem faszystowskim. Zob. J. Sondel-Cedarmas, *Nacjonalizm włoski. Geneza i ewolucja doktryny politycznej (1896-1923)*, Kraków 2013, s. 329 i nn.

³⁵ P.L. Siena, *Il monumento nazionale alla vittoria*, „Il Cristallo” 1979, nr 1, s. 114.

regionu w granice Włoch, podczas gdy niemieckojęzyczni mieszkańcy miasta stanowili tam ciągle większość³⁶. Na tle historii pomnika rozwija się narracja z lat 1918-1945, pokazywana z różnych perspektyw: regionalnej – kiedy ofiary stawały się prześladowcami oraz ponadregionalnej – dotyczącej ideologii i polityki. Należy zauważyć, że oba totalitaryzmy nie tylko rywalizowały ze sobą o wpływy wśród mieszanej ludności na tym terenie, ale były też wspierane przez lokalne siły, zarówno podczas forsowanej w okresie faszyzmu italianizacji regionu, jak i podczas dwuletniej nazistowskiej okupacji³⁷.

Po II wojnie światowej monument był często przyczyną sporu i konfliktów politycznych, a także etnicznych między włoskimi a niemieckimi mieszkańcami miasta. Nie tylko ze względu na wyraz wrogości wobec ludności niemieckojęzycznej, ale także w kontekście powojennych, demokratycznych Włoch z powodu ich faszystowskiej retoryki. Nazwa, przekazywany obraz historyczny i antydemokratyczna wojownicza symbolika pomnika, przejawiająca się zwłaszcza w inskrypcjach odpowiadających duchowi włoskiego faszyzmu, przez niemieckojęzycznych mieszkańców Południowego Tyrolu postrzegane były jako prowokacja, której kulminacją był postulat „zrównania go z ziemią”. I odwrotnie, pomnik był zaciekle broniony przez stronę włoską jako centralny element włoskiej suwerenności w Południowym Tyrolu.

Wszystko to doprowadziło do sytuacji, gdy po II wojnie światowej w celu zapobiegnięcia ewentualnym atakom – jak miało to miejsce np. we wrześniu 1978 roku, pomnik był strzeżony przez włoską żandarmerię oraz zastawiony wysokimi płotami uniemożliwiającymi dostęp do budynku. Pokrywało go także antywłoskie graffiti³⁸. Dopiero cztery dekady po zakończeniu wojny, od lat 90. XX wieku, rozpoczęto dyskusję nad dalszym losem zarówno pomnika, jak i innych śladów faszyzmu w Bolzano. Z początkiem XXI stulecia podjęto konkretne kroki w celu ich „uhistorycznienia”. Pod koniec 2001 roku z inicjatywy rady miejskiej Bolzano nazwa plac Zwycięstwa została zmieniona na plac Pokoju (Piazza della Pace/Friedensplatz). Niespełna rok później, w wyniku referendum konsultacyjnego, placowi przywrócono jednak pierwotną nazwę³⁹. Kolejno, 22 lutego 2005 roku, przedstawiciele gminy Bolzano odsłoniли przed Pomnikiem Zwycięstwa cztery tablice (w trzech językach narodowych: włoskim, niemieckim i ladińskim oraz angielskim) upamiętniające cierpienia tamtejszej ludności oraz zbrodnie faszystów:

Ten pomnik został wzniesiony przez reżim faszystowski dla uczczenia zwycięstwa Włoch w Pierwszej Wojnie Światowej. Doprowadziło to do podziału Tyrolu i oddzielenia ludności tej ziemi od ojczyzny Austrii. Miasto Bolzano, wolne i demokratyczne, potępia

³⁶ K. Ruchniewicz, *Historyzacja, kontekstualizacja i muzealizacja „trudnej historii”*, [online] <https://krzysztofruchniewicz.eu/historyzacja-kontekstualizacja-i-muzealizacja-trudnej-historii/>, 16 V 2021.

³⁷ A. Machciewicz, *Rodacy, w czasie narciarskich wypraw...*

³⁸ R. Belford, C. Woolfrey, M. Dunford, *Włochy. Część północna*, przeł. A. Biniek, W. Głabiński, Bielsko-Biała 2001, s. 278-279.

³⁹ Większość mieszkańców miasta, z odsetkiem 61,94%, opowiedziała się za przywróceniem starej nazwy placu (około 73% Włochów i 26% niemieckojęzycznych). Zob. *Bolzano, vincono i „si” per Piazza della Vittoria*, „Corriere della Sera” 2002, 7 X, [online], https://www.corriere.it/Primo_Piano/Cronache/2002/10_Ottobre/07/bolzano.shtml, 29 II 2021.

podziały i dyskryminacje z przeszłości oraz wszelkie formy nacjonalizmu, a także zobowiązuje się do promowania w duchu europejskim kultury, pokoju i braterstwa.

Z myślą przewodnią deklaracji wydają się zgadzać mieszkańcy Bolzano, uznający monument za *bardzo ważne miejsce dla miasta – przede wszystkim dla rodowitych Włochów*, ale również za *obowiązkowy punkt dla turystów, który reprezentuje kluczowy moment historii Południowego Tyrolu*. Według opinii lokalnej społeczności pomnik jest *wartym odwiedzenia dla wszystkich miłośników nie tylko historii, ale też tych, którzy chcą lepiej zrozumieć problemy kulturowe występujące w regionie*. Na jego przykładzie wskazują, że *kultury mogą współistnieć z obopólnym poszanowaniem tradycji*. Monument definiowany jest przez mieszkańców również jako *wkomponowana w lokalną rzeczywistość kwintesencja historii dwóch narodów zamieszkujących ten region, która często pozostaje nieznana nawet mieszkańcom*⁴⁰.

WYSTAWA „BZ ‘18-‘45. JEDEN POMNIK, JEDNO MIASTO, DWIE DYKTATURY” JAKO PRZYKŁAD RADZENIA SOBIE Z „TRUDNYM DZIEDZICTWEM”?

Debata na temat spuścizny po okresie dyktatur i „trudnego dziedzictwa” w powojennych Włoszech pozostaje wciąż żywa i materialnie widoczna poprzez budzące liczne kontrowersje miejsca, budynki, dzieła sztuki, pomniki i inne artefakty⁴¹. Po II wojnie światowej dla Bolzano przeszłość i spuścizna po wieloletnich totalitarnych rządach stała się ciężarem, który przez lata pozostawał nierozliczoną przestrzenią wspólnej historii, przyczyną sporu między włoskimi a niemieckimi mieszkańcami miasta. Zarówno ofiary faszystowskiej polityki italianizacji, jak i nazistów patrzyły na nią osobno, domagając się uznania swoich racji. Dyskusja nabrała tempa w drugiej dekadzie XX wieku, kiedy w 2011 roku, z inicjatywy południowotyrolskich historyków Hannesa Obermaira, Hansa Heissa i Andrei di Michele, grupa kilkudziesięciu badaczy wystąpiła z petycją pt. „Rozwiążmy wspólnie problem faszystowskiego monumentalizmu”. Domagali się w niej nie jego szybkiego, bezmyślnego usuwania, lecz „przepracowania” (*rielaborazione*)⁴². Zdaniem Di Michele dotychczasowy konflikt wynikał

⁴⁰ Zob. BZ ‘18-‘45: *Un monumento, una città, due dittature*, [online] https://www.tripadvisor.it/Attraction_Review-g187857-d12539239-Reviews-25_IX_2021-Monumento_Alla_Vittoria-Bolzano_Province_of_South_Tyrol_Trentino_Alto_Adige.html, 25 IX 2021.

⁴¹ Na temat materialnego dziedzictwa postfaszystowskich Włoch i kwestii przekształcania się faszystowskiej spuścizny materialnej w dziedzictwo zob. np. F. Focardi, *Il cattivo tedesco e il bravo italiano: La rimozione delle colpe della seconda guerra mondiale*, Roma–Bari 2014; N. Carter, S. Martin, *Dealing with Difficult Heritage: Italy and the Material Legacies of Fascism*, „Modern Italy” 2019, vol. 24, no. 2: Special Issue: *The Difficult Heritage of Italian Fascism*.

⁴² *Risolviamo insieme il problema della monumentalistica fascista*, [online] <https://storiaeregione.eu/it/news-eventi/leggi/risolviamo-insieme-il-problema-della-monumentalistica-fascista>, 29 VII 2021; D. Pasquali, *L'appello degli storici italiani e tedeschi „Il passato va spiegato senza rimosioni”*, [online] <https://www.altoadige.it/cronaca/bolzano/l-appello-degli-storici-italiani-e-tedeschi-il-passato->

z wielowymiarowości Pomnika Zwycięstwa, której aspekty do tej pory były wykorzystywane w zależności od okoliczności politycznych. Jak zauważył bolzański historyk, monument posiada trzy poziomy znaczeń, jest jednocześnie 1) *świątynią faszystów i włoskiego pogranicza*, która poprzez wyraźną symbolikę podkreśla domniemaną przewagę Włoch, 2) miejscem poświęconym włoskim poległym w I wojnie światowej, którzy zostali całkowicie „zawłaszczeni” przez reżim faszystowski do swoich celów, ale też pozostaje 3) dziełem sztuki, które powstało przy udziale najważniejszych artystów epoki⁴³. W apelu badacze podkreślili, że nadszedł czas, *aby kwestia materialnej spuścizny faszystowskiej obecnej w prowincji została rozwiązana definitywnie*. Po pierwsze, według historyków zarówno Pomnik Zwycięstwa, jak i płaskorzeźba Piffrafera przedstawiająca duce na koniu niewątpliwie stanowią element wspólnej pamięci, reprezentujący historię głównych grup językowych Włoch. Tyle że jednocześnie są ciężarem i przeszkodą w pokojowym współistnieniu tych społeczności. Wedle opinii historyków *nie mogą być one dłużej wykorzystywane ani jako elementy tożsamości, ani jako okazja do afirmacji przeciw-tożsamości*, dlatego muszą zostać ostatecznie uhistorycznione w skuteczny sposób⁴⁴. Zaproponowano wówczas ideę historyzacji (*storicizzare*) pomnika, pod postacią stałej ekspozycji, mającą na celu „rozbicie” jego faszystowskich konotacji oraz zastąpienie ich *wspólną i współdzieloną pamięcią społeczeństwa obywatelskiego*⁴⁵. Jak czytamy w apelu, *historyzacja faszystowskiego dziedzictwa w Bolzano miała skutkować przekształceniem się zarówno Pomnika Zwycięstwa, jak i innych pozostałości faszystowskich w miejsce rozpoznawalnymi jako świadectwo swojej epoki*. Poprzez odpowiednią obudowę informacyjno-dydaktyczną ich totalitarny charakter, w zamyśle autorów pomysłu, powinien być wyraźnie wyjaśniony zarówno mieszkańcom, jak i turystom, ale przede wszystkim ludziom młodym, którzy od najwcześniejszych lat powinni rozpoznawać, rozumieć i doświadczyć, że te pomniki są „dziećmi” reżimu, który wykorzystywał przemoc, rasizm i wojnę jako narzędzia władzy i który wznosił te pomniki w celu uwielbiania i wzmocnienia tych zamierzeń⁴⁶. To umiejętność jasnego zakomunikowania historii i jej skutecznego przekazu, w zamyśle historyków, stanowić będzie najlepsze antidotum na przesłanie, jakie te pomniki niosą. To nie ich usuwanie prowadzić będzie do ostatecznego rozwiązania problemu, ale raczej przybliżenie ich pochodzenia, charakteru i głębszych wartości⁴⁷.

Akceptację słuszności podjętej próby wydaje się potwierdzać powtarzający się głos mieszkańców Bolzano. Analizując opinie lokalnej społeczności opublikowane w agregatorze opinii TripAdvisor na temat *pomnika, który stworzył (również motywowane*

va-spiegato-senza-rimozioni-1.461953<https://www.altoadige.it/cronaca/bolzano/l-appello-degli-storici-italiani-e-teseschi-il-passato-va-spiegato-senza-rimozioni-1.461953>, 29 VII 2021.

⁴³ A. Di Michele, *Una sorta di cavallo di Troia*, „ff – Das Südtiroler Wochenmagazin” 2014, 24 VII, nr 30, s. 16.

⁴⁴ *Risolviamo insieme...*

⁴⁵ E. Reiter, *Un abbecedario in marmo del fascismo*, „Il Manifesto” 2014, 9 VIII, [online] <http://ilmanifesto.info/un-abbecedarioin-marmo-del-fascismo/>, 29 VII 2021.

⁴⁶ *Tamże*.

⁴⁷ *Tamże*.

politycznie) napięcia między tymi, którzy chcą go zburzyć, a tymi, którzy tego nie chcą, w przeważającej części odnajdujemy te niezgadające się z wyburzaniem pomnika, czy materialnej spuścizny faszystowskiej w ogóle. *Simbole dwóch dyktatur i przenikających się kultur, które próbują żyć razem, należy kontekstualizować, tak jak zrobiono to tutaj w Bolzano* – możemy przeczytać na platformie⁴⁸.

Kulturalno-polityczne przedsięwzięcie podjęte w celu przezwyciężenia długich lat kontrowersji i polemik, promowane przez ówczesne Ministerstwo Kultury (*Ministero dei beni e delle attività culturali e del turismo*) oraz władze lokalne (*Provincia Autonoma di Bolzano, Comune di Bolzano*), urzeczywistniło się inauguracją 21 lipca 2014 roku w podziemiach Pomnika Zwycięstwa permanentnej wystawy dokumentalnej pt. „BZ ‘18-‘45. Jeden pomnik, jedno miasto, dwie dyktatury”. Należy podkreślić, że ekspozycja jest pierwszą i unikalną w skali kraju wystawą tak szeroko ujmującą nie tylko historię regionu w okresie XX-wiecznych dyktatur, ale ukazującą również kontekst historyczny samego zabytku. Pomimo początkowej krytyki pomysłu ze strony zarówno niemiecko-, jak i włoskojęzycznych prawicowych frakcji politycznych wystawa okazała się sukcesem, przyciągając corocznie rzeszę zarówno lokalnych, jak i przyjezdnych turystów⁴⁹. W 2016 roku projekt otrzymał specjalne wyróżnienie (*Special Commendation*) w ramach prestiżowej nagrody EMYA (European Museum of the Year Award), przyznawanej corocznie przez Europejskie Forum Muzealne pod auspicjami Rady Europy. Przedsięwzięcie to, reintegrujące kontrowersyjny, będący miejscem politycznych, kulturowych i regionalnych walk o tożsamość zabytek, uznano za bardzo odważną, ale profesjonalną inicjatywę mającą na celu promocję humanizmu, tolerancji i demokracji⁵⁰.

Wystawa podzielona jest na trzy części (zewnętrzną, kryptę, park) i dwa działy tematyczne: jeden prezentujący historię Pomnika Zwycięstwa, drugi historię Bolzano w latach 1918-1945. Ten ostatni opisuje, w jaki sposób dwie dyktatury – z jednej strony faszystowskie represje, program italianizacji i wiążąca się z nim dyskryminacja niemieckojęzycznej miejscowej ludności, z drugiej terror okupacji hitlerowskiej, przede wszystkim w nawiązaniu do powstania w lipcu 1944 roku niemieckiego obozu koncentracyjnego czy deportacji Żydów – wpłynęły na miasto. Zewnętrzna część instalacji umieszczona w miejscu wieńców laurowych i pozostałości haków zwraca uwagę na

⁴⁸ Zob. BZ ‘18-‘45: *Un monumento, una città, due dittature*, [online] https://www.tripadvisor.it/Attraction_Review-g187857-d12539239-Reviews-25_IX_2021-Monumento_Alla_Vittoria, [online] https://www.tripadvisor.it/Attraction_Review-g187857-d3206727-Reviews-or10-Monumento_alla_Vittoria-Bolzano_Province_of_South_Tyrol_Trentino_Alto_Adige.html, 25 IX 2021.

⁴⁹ Wobec pomysłu negatywnie opowiedziała się lokalna frakcja niemieckojęzyczna, argumentując, że odrestaurowanie zabytku i jego wykorzystanie jako powierzchni wystawienniczej jest sprzeczne z polityką obowiązującą w innych państwach posttotalitarnych, w których pomniki gloryfikujące dyktaturę zostały usunięte. Natomiast reprezentant włoskiej partii prawicowej Sojusz Narodowy (Alleanza Nazionale) uznał projekt wystawy za profanację poległych w Wielkiej Wojnie, argumentując, że wystawa sprowadzi pomnik do rangi banalnego i wyłącznie faszystowskiego zabytku. Za: H. Hökerberg, *The Monument...*, s. 767.

⁵⁰ *Premio europeo per il Monumento...; Premio Museo Europeo 2016...*

konsekwencję obu dyktatur panujących w regionie⁵¹. Jedyną zewnętrzną modyfikacją pomnika, zainicjowaną przez autorów wystawy, jest trójpasmowy cyfrowy wyświetlacz tekstowy LED, który otacza jedną z kolumn liktorskich i promuje tytuł wystawy „BZ ‘18-‘45” w trzech językach: włoskim, niemieckim i angielskim. Ten cyfrowy pierścień na kolumnie służy zarówno celom estetycznym, jak i symbolicznym. Ma za zadanie zaburzenie równowagi fasady, jej neoklasycznej symetrii. Jest także przejawem dystansu do faszystowskiego dziedzictwa dzięki symbolicznej deklaracji kulturowego pluralizmu i tolerancji⁵².

Za główną część wystawy należy uznać tę znajdującą się w pomieszczeniach otaczających kryptę pomnika. Do jej realizacji zastosowano nowoczesne rozwiązania, dużą rolę odgrywają multimedia. Zaaranżowane zostało tam również specjalne miejsce do przeprowadzenia zajęć z uczniami. Wewnątrz krypty zachowano będące przykładem ówczesnej propagandy alegoryczne freski Guida Cadorina. Nienaruszone pozostały również celebrujące ofiarę za ojczyznę patriotyczne fragmenty pism Cyncerona i Horacego. Są one jednak „zreinterpretowane” poprzez wykorzystanie w tym celu odpowiednio ustawionego oświetlenia, za pomocą którego na oryginalne cytaty z epoki nałożone są antywojenne kontra-cytaty Hanny Arendt, Bertolda Brechta czy Thomasa Paine’a. Dla przykładu, słowa Arendt *nikt nie ma prawa do posłuszeństwa* nawiązujące do demagogicznej proklamacji duce *wierz, bądź posłuszny, walcz* (*Credere, Obbedire, Combattere*), czy słowa Paine’a, *że obowiązkiem patrioty jest chronić swój kraj przed jego rządem*, podważać mają główne hasła faszystowskiej propagandy, zwracając uwagę na prawo człowieka do autonomii, wolności działania i sprzeciwu⁵³. Dopelnieniem wystawy jest zaaranżowana w parku za pomnikiem przestrzeń, gdzie umieszczone zostały tzw. „audiolaweczki”, za pośrednictwem których można wysłuchać relacji więźniów obozu koncentracyjnego działającego pod koniec wojny w Bolzano⁵⁴.

Autorzy wystawy odważyli się w pewnym stopniu zaburzyć integralność pomnika jako symbolu. Chciano zwrócić uwagę, że pomnik jest częścią projektu historycznego, dzięki któremu ma nastąpić powolna zmiana jego pierwotnego znaczenia. Na ponad 700 m² przybliżone zostają historia powstania pomnika i jego znaczenie, jego twórcy, a w szerszym spektrum rola pamięci „trudnej historii” oraz „trudnego dziedzictwa” w przestrzeni publicznej. Dzięki wystawie można także prześledzić proces znaczącej ingerencji faszyzmu w kształt miejskiej zabudowy, której Bolzano doświadczało od lat 20. XX wieku. Słowa Manifestu wystawy w pełni odzwierciedlają myśl przewodnią projektu, a więc wyzbycie się przez miasto kłopotliwego kontekstu historycznego:

Ten w pełni odrestaurowany i zrekonstruowany (...) relikw z architektonicznej przeszłości odrodził się jako miejsce krytycznej refleksji i zaangażowania w XX-wieczną historię

⁵¹ K. Ruchniewicz, *Historycja...*

⁵² J. Schnapp, *About a Monument and a Ring*, 23 VII 2014, [online] <http://jeffreyschnapp.com/about-a-monument-and-a-ring>, 2 VIII 2021; M. Angelucci, S. Kerschbamer, *One Monument, One Town, Two Ideologies: The Monument to the Victory of Bolzano-Bozen*, „Public History Review” 2017, vol. 24, s. 65; H. Höckerberg, *The Monument...*, s. 769.

⁵³ H. Höckerberg, *The Monument...*, s. 768.

⁵⁴ K. Ruchniewicz, *Historycja...*

*Bolzano i regionu Południowego Tyrolu. Niegdyś pomnik faszyzmu, teraz stoi jako pomnik obecnego tysiąclecia, ponownie odwiedzany przez ukształtowane na wartościach uczestnictwa, tolerancji i indywidualnych prawach obywatelskich społeczeństwo demokratyczne*⁵⁵.

Należy zauważyć, że wystawa nie ma zatem wyłącznie charakteru historyczno-fotograficznego, ale wskazuje również na polityczno-ideologiczne stanowisko, definitywnie odrzucające wszelkie dyktatury i opowiadające się za argumentem „nigdy więcej (wojny)”.

Choć sam pomnik (z zewnątrz) może wydawać się niczym szczególnie interesującym – jak określił to jeden z bolzańczyków – to w środku kryje muzeum, które w jasny sposób wyjaśnia skomplikowaną historię miasta i monumentu. Każdy, kto zastanawia się, dlaczego niektórzy są tutaj wciąż rodzimymi użytkownikami języka niemieckiego, pomimo przynależności regionu do Włoch, powinien obrać drogę do muzeum, aby dowiedzieć się i zrozumieć, co naprawdę się tutaj wydarzyło. Wśród wypowiedzi mieszkańców odnaleźć możemy również powtarzające się opinie, określające wystawę jako ciekawą i obiektywną interpretację części mrocznego okresu, rozwiniętą w sposób, który nie rani uczuć żadnego z narodów⁵⁶.

ZAKOŃCZENIE

Choć faszystowskie dziedzictwo pozostaje we Włoszech tematem kontrowersyjnym i często w myśl tendencji „wybiórczego zapamiętywania i umyślnego zapomniania” (*selective remembering and wilful forgetting*)⁵⁷ niechęć do skonfrontowania się z nim zwycięża, wydaje się, że przyłączone po I wojnie światowej do Włoch, przebudowywane w latach międzywojennych na wzorcowe miasto faszystowskie oraz doświadczone dwiema dyktaturami dwunarodowe, Bolzano znalazło sposób na wpisanie w swoją narrację teraźniejszości rozdziału „trudnej przeszłości”. Rozwiązanie tzw. „desakralizacji”⁵⁸ Pomnika Zwycięstwa, będącego symbolem *par excellence* „trudnego dziedzictwa” miasta pod postacią wystawy „BZ ‘18-‘45” stanowi jedną z nielicznych narracji w narodowej historiografii i muzeografii Włoch opowiadającej o historii przenikania się dwóch XX-wiecznych totalitaryzmów, ich spuścizny oraz wpływu na lokalne społeczeństwo, a w szerszym spektrum radzenia sobie z „trudnym dziedzictwem”.

Analiza przypadku Bolzano nie daje jednak wcale jednoznacznej interpretacji, stanowi raczej narzędzie do debaty, prowokuje do stawiania pytań i szukania własnych

⁵⁵ BZ '18-45 *One Monument One City Two Dictatorships*, The Monument to Victory, Exhibition Text, Bolzano 2014.

⁵⁶ Zob. BZ '18-45: *Un monumento, una città, due dittature*, [online] https://www.tripadvisor.it/Attraction_Review-g187857-d12539239-Reviews-, 25 IX 2021; *Monumento Alla Vittoria*, [online] https://www.tripadvisor.it/Attraction_Review-g187857-d3206727-Reviews-or10-Monumento_alla_Vittoria-Bolzano_Province_of_South_Tyrol_Trentino_Alto_Adige.html, 25 IX 2021.

⁵⁷ R. Ventresca, *Debating the Meaning of Fascism in Contemporary Italy*, „Modern Italy” 2006, vol. 11, no. 2, s. 190.

⁵⁸ A. Leogrande, *La redenzione elettronica di un relitto fascista*, „pagina 99we” 2014, 6 XII, s. 29, [online] https://www.gemeinde.bozen.it/UploadDocs/15768_Pagina99_dec_2014.pdf, 30 V 2021.

odpowiedzi. Takie inicjatywy jak wspomniana wystawa stanowią nie tylko atrakcję turystyczną czy historyczny projekt edukacyjny, ale mogą również odgrywać ważną rolę w kształtowaniu postaw społecznych, odpowiadając na zagrożenia współczesnego świata⁵⁹. Podjęta w Bolzano strategia ukazania negatywnej i opresyjnej historii, przy jednoczesnym wyrażeniu dystansu do niej, potwierdza istotę demokratycznego państwa, stanowiąc zarazem jednak wyzwanie interakcyjne. Analizując włoskie życie publiczne, niepokoić może fakt, że totalitarna spuścizna stanowi nadal silne źródło fascynacji we współczesnych Włoszech. W ciągu ostatnich dziesięcioleci wiele dzieł sztuki i architektury okresu międzywojennego stało się dziedzictwem i ponownie weszło do domeny publicznej⁶⁰. Zjawisko to odzwierciedlać może element narodowej debaty i konfrontacji z totalitarną przeszłością, ale z drugiej strony ukazywać także niepokojące zjawisko poczucia faszystowskiej dumy. Potwierdza to na przykład fakt sprzeciwu środowisk skrajnie prawicowych i neofaszystowskich wobec podjętej w Bolzano inicjatywy mającej na celu wyzbycie pomnika trudnego historycznie kontekstu i ideologicznych konotacji⁶¹. Pomimo że do tej pory opinie na temat podjętego w Bolzano przedsięwzięcia nie zostały jeszcze dokładnie zbadane i trudno osądzić, czy wystawie udało się sprostać próbie poradzenia sobie ostatecznie z „trudnym dziedzictwem” miasta, to duże nią zainteresowanie, a przede wszystkim pozytywny jej odbiór i ocena przez mieszkańców wydają się wskazywać, że koncepcja została zaakceptowana. Rozwiązanie zastosowane w Bolzano otwiera drogę do sprostania wyzwaniu konfrontacji z trudną historią. Przykład stolicy Południowego Tyrolu niewątpliwie może stanowić wzór do naśladowania dla innych miast z „kłopotliwym dziedzictwem” nie tylko we Włoszech, ale i w Europie.

BIBLIOGRAFIA

- Angelucci M., Kerschbamer S., *One Monument, One Town, Two Ideologies: The Monument to the Victory of Bolzano-Bozen*, „Public History Review” 2017, vol. 24, s. 54-75, <https://doi.org/10.5130/phrj.v24i0.5776>.
- Ashworth G.J., *From History to Heritage, From Heritage to Identity, in Search of Concepts And-models*, [w:] *Building a New Heritage: Tourism, Culture and Identity in the New Europe*, red. G.J. Ashworth, P.J. Larkham, London 1994.
- Autonomiczny Region Trydentu-Górnej Adygi, [online] <http://www.regione.taa.it/>.
- Baldini G., *Un monito contro il fascismo. „Rielaborato” a Bolzano il monumento alla Vittoria*, [online] https://anpi.it/media/uploads/patria/2015/27-28_BALDINI_n.9-10_2014.pdf.

⁵⁹ M. Banaszkiewicz, Z. Semik, *Schrony w Nowej Hucie...*, s. 13.

⁶⁰ F. Bartolini, *Fascism on Display: The Afterlife of Material Legacies of the Dictatorship*, „Ex Novo: Journal of Archaeology” 2020, vol. 5, s. 30.

⁶¹ G. Baldini, *Un monito contro il fascismo: „Rielaborato” a Bolzano il monumento alla Vittoria*, [online] https://anpi.it/media/uploads/patria/2015/27-28_BALDINI_n.9-10_2014.pdf, 29 VII 2021.

- Banaszkiewicz M., Owsianowska S., *Trudne dziedzictwo a turystyka. O dysonansie dziedzictwa kulturowego*, „Turystyka Kulturowa” 2015, nr 11, s. 6-24.
- Banaszkiewicz M., Semik Z., *Schrony w Nowej Hucie jako kłopotliwe dziedzictwo: pomiędzy edukacją a rozrywką*, „Turyzm” 2019, t. 29, nr 1, s. 7-15, <https://doi.org/10.18778/0867-5856.29.1.01>.
- Bartolini F., *Fascism on Display: The Afterlife of Material Legacies of the Dictatorship*, „Ex Novo: Journal of Archaeology” 2020, vol. 5, s. 19-32.
- Belford R., Woolfrey C., Dunford M., *Włochy. Część północna*, przeł. A. Binek, W. Głąbiński, Bielsko-Biała 2001.
- Bolzano, vincono i „si” per Piazza della Vittoria*, „Corriere della Sera” 2002, 7 X, [online] https://www.corriere.it/Primo_Piano/Cronache/2002/10_Ottobre/07/bolzano.shtml.
- BZ ‘18-‘45: *Un monumento, una città, due dittature*, [online] https://www.tripadvisor.it/Attraction_Review-g187857-d12539239-Reviews-BZ_18_45_Un_monumento_una_citta_due_dittature-Bolzano_Province_of_South_Tyrol_Tr.html.
- BZ ‘18-‘45 *Un monumento Una città Due dittature: Un percorso espositivo nel Monumento alla Vittoria*, Bolzano 2014, [online] <https://www.monumentoallavittoria.com>.
- Cali V., *Il monumento alla vittoria di Bolzano. Un caso di continuità fra fascismo e post-fascismo*, [w:] *La Grande Guerra. Esperienza, memoria, immagini*, red. D. Leoni, C. Zadra, Bologna 1986.
- Carter N., Martin S., *Dealing with Difficult Heritage: Italy and the Material Legacies of Fascism*, „Modern Italy” 2019, vol. 24, no. 2: Special Issue: *The Difficult Heritage of Italian Fascism*, s. 117-122, <https://doi.org/10.1017/mit.2019.16>.
- Fałowski J., *Charakterystyka aktywności politycznej mniejszości niemieckojęzycznej we Włoszech*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2006, nr 2, s. 253-262.
- Focardi F., *Il cattivo tedesco e il bravo italiano. La rimozione delle colpe della seconda guerra mondiale*, Roma-Bari 2014.
- Foot J., *Italy's Divided Memory*, Basingstoke 2011.
- Golemo K., *Trydent-Górna Adyga – alpejski świat na styku kultury łacińskiej i germańskiej*, [w:] *Włochy wielokulturowe. Regionalizmy – mniejszości – migracje*, red. K. Golemo, Kraków 2013.
- Golemo K., *Trydent-Górna Adyga. Problemy i wyzwania pogranicza włosko-germańskiego*, [w:] K. Golemo, A. Małek, *Włochy. Mozaika kultur*, Kraków 2019, <https://doi.org/10.12797/9788381380454.04>.
- Höckerberg H., *The Monument to Victory in Bolzano: Desacralisation of a Fascist Relic*, „International Journal of Heritage Studies” 2017, vol. 23, nr 8, s. 759-774, <https://doi.org/10.1080/13527258.2017.1321572>.
- Istituto provinciale di statistica ASTAT, [online] <https://astat.provincia.bz.it/it/>.
- Kirk T., *The Architecture of Modern Italy. Volume II: Visions of Utopia, 1900 – Present*, New York 2005.
- Leogrande A., *La redenzione elettronica di un relitto fascista*, „pagina 99we” 2014, 6 XII, [online] https://www.gemeinde.bozen.it/UploadDocs/15768_Pagina99_dec_2014.pdf.
- Lo Statuto*, Amministrazione Provincia Bolzano, [online] <https://www.provincia.bz.it/politica-diritto-relazioni-estere/autonomia/statuto.asp>.

- Machcewicz A., *Rodacy, w czasie narciarskich wypraw w Alpy odwiedźcie Bolzano. Faszyzm rywalizował tu z nazizmem*, [online] <https://wyborcza.pl/alehistoria/7,162654,25342314,rodacy-w-czasie-narciarskich-wypraw-w-alpy-odwiedzcie.html?disableRedirects=true>.
- Macdonald S., *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*, Abingdon 2009.
- Macdonald S., *Is „Difficult Heritage” Still „Difficult”? Why Public Acknowledgement of Past Perpetration May No Longer Be So Unsettling to Collective Identities*, „Museum International” 2015, nr 67, s. 6-22, <https://doi.org/10.1111/muse.12078>.
- Michele A. Di, *Una sorta di cavallo di Troia*, „ff – Das Südtiroler Wochenmagazin” 2014, 24 VII, nr 30.
- Misiuda-Rewera W., *Włochy. Republika autonomii*, Lublin 2005.
- Monumento Alla Vittoria*, [online] https://www.tripadvisor.it/Attraction_Review-g187857-d3206727-Reviews-or10-Monumento_alla_Vittoria-Bolzano_Province_of_South_Tyrol_Trentino_Alto_Adige.html.
- Nicoloso P., *Architetture per un'identità italiana. Progetti e opere per fare gli italiani fascisti*, Udine 2012.
- Pasquali D., *L'appello degli storici italiani e tedeschi* „Il passato va spiegato senza rimozioni”, [online] <https://www.altoadige.it/cronaca/bolzano/l-appello-degli-storici-italiani-e-tedeschi-il-passato-va-spiegato-senza-rimozioni-1.461953>.
- Piovene G., *Podróż po Włoszech*, przeł. Z. Ernstowa, Warszawa 1977.
- Premio europeo per il Monumento*, „Alto Adige” 2016, 13 IV, [online] <https://www.altoadige.it/cultura-e-spettacoli/premio-europeo-per-il-monumento-1.222042>.
- Premio Museo Europeo 2016. Menzione speciale della giuria al percorso espositivo nel Monumento alla Vittoria*, [online] http://www.comune.bolzano.it/stampa_context.jsp?ID_LINK=426&area=295&cid_context=28885&COL0008=36.
- Przykłady architektury epoki faszyzmu. „Włoskie Bolzano” w południowotyrolskiej stolicy*, [online] <https://www.suedtirol.info/pl/regiony/bolzano-bozen-i-okolice/bolzano-bozen/przyklady-architektury-epoki-faszyzmu>.
- Reiter E., *Un abbecedario in marmo del fascismo*, „Il Manifesto” 2014, 9 VIII, [online] <http://ilmanifesto.info/un-abbecedarioin-marmo-del-fascismo/>.
- Risolviamo insieme il problema della monumentalistica fascista*, [online] <https://storiaeregione.eu/it/news-eventi/leggi/risolviamo-insieme-il-problema-della-monumentalistica-fascista>.
- Ruchniewicz K., *Historyzacja, kontekstualizacja i muzealizacja „trudnej historii”*, [online] <https://krzysztofpruchniewicz.eu/historyzacja-kontekstualizacja-i-muzealizacja-trudnej-historii/>.
- Sadowski A., *Pogranicze – pograniczność – tożsamość pograniczna*, [w:] „Pogranicze. Studia Społeczne”, vol. 14, numer specjalny, red. H. Bojar, D. Wojakowski, A. Sadowski, Białystok 2008, s. 17-30.
- Schnapp J., *About a Monument and a Ring*, 23 VII 2014, [online] <http://jeffreyschnapp.com/about-a-monument-and-a-ring>.
- Siena P.L., *Il monumento nazionale alla vittoria*, „Il Cristallo” 1979, nr 1, s. 110-118.
- Sondel-Cedarmas J., *Nacjonalizm włoski. Geneza i ewolucja doktryny politycznej (1896-1923)*, Kraków 2013.

Statuto speciale per il Trentino-Alto Adige/Sonderstatut für Trentino-Südtirol, [online] http://www.regione.taa.it/Moduli/933_STATUTO%202018.pdf.

Sternalski P., *Monokulturowość Włoch w okresie faszyzmu. Italianizacja mniejszości narodowych i ustawodawstwo rasowe*, [w:] *Włochy wielokulturowe. Regionalizmy – mniejszości – migracje*, red. K. Golemo, Kraków 2013.

Ventresca R., *Debating the Meaning of Fascism in Contemporary Italy*, „Modern Italy” 2006, vol. 11, no. 2, s. 189-209.

Małgorzata Maria FIJAŁ – mgr, doktorantka Wydziałowych Kulturoznawczych Studiów Doktoranckich na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. W latach 2015-2017 uczestniczyła w magisterskim programie *double degree*, otrzymując dyplom magistra europeistyki UJ oraz dyplom „dottore magistrale” in *Studi europei* Uniwersytetu Padewskiego. Posiada kwalifikacje w zakresie języka i kultury Włoch uzyskane na Uniwersytecie dla Obcokrajowców w Perugii. Jej badania naukowe koncentrują się na kulturze i polityce Włoch współczesnych ze szczególnym uwzględnieniem kwestii tożsamościowych. W obszarze jej zainteresowań znajdują się również region basenu Morza Śródziemnego oraz współczesne ruchy nacjonalistyczno-populistyczne.